

УДК 908 (478)
ББК 63,5 (4 УКР)
Р 24

Схвалено до друку Вченою радою НДІУ МОН України (протокол №6 від 28 березня 2024 р.).

Рецензенти:

Крисаченко В.С. – доктор філософських наук, професор, завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ МОН України

Телегуз А.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Р 24 Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства. Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (26.10.2023 р., м. Київ, НДІУ). Автор-упорядник: Фігурний Ю.С.; організаційний секретар: Шакурова О.В. Київ: НДІУ, 2024. 322 с.

Збірник Матеріалів укладено на основі виступів учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» яка відбулася 26.10.2023 р. у м. Київ, у приміщенні Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (далі – НДІУ), вул. Ісаакяна, 18.

Проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» та її результати здійснені у контексті виконання фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт, які виконувалися науковими співробітниками НДІУ у 2023 р.: 1.«Етнокультурний розвиток сучасного українського суспільства в умовах політики реваншу російської федерації» (керівник фундаментальної НДР (2021–2023) – Фігурний Ю.С.); 2. «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних та методологічних підходів» (керівник фундаментальної НДР (2022–2024) – Ятченко В.Ф.); 3. «Геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів» (керівник фундаментальної НДР (2022–2024) – Настояща К.В.); 4. «Громада українців Криму: формування, стан, перспективи і асиміляційні загрози (кінець XVIII – початок XXI ст.)» (керівник фундаментальної НДР (2021–2023) – Краснодемська І.Й.); 5. Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів (керівник прикладної НДР (2023–2024) – Крисаченко В.С.); 6.«Українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – Газізова О.О.); 7. «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – Шакурова О.В.); 8. «Особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих регіонах України» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – Лебедева Ю.В.).

Збірник Матеріалів розрахований на вчителів, студентів, викладачів, аспірантів, науковців і всіх, хто цікавиться життям і буттям українського народу у світовому цивілізаційному процесі та у жорсткій реальності повномасштабної російсько-української війни.

Матеріали авторів Збірника друкуються в авторській редакції.

© НДІУ МОН України. 2024

© Фігурний Ю.С. 2024

© Шакурова О.В. 2024

©Автори матеріалів. 2024

(<https://diia.gov.ua/>), Telegram-канал Освітній центр Верховної Ради України (<https://t.me/educationcentreVR>).

Освіту та інформаційну роботу.

Освіта та інформаційна робота мають велике значення у формуванні нової політичної нації. Громадяни повинні бути інформовані про події в світі та про наслідки агресії. Освітні програми повинні сприяти формуванню громадянської та політичної активності, а також розвитку критичного мислення. Громадяни повинні розуміти свої права та обов'язки, а також знати, як діяти в разі загрози з боку агресора. Наприклад, канали «ЦЕНТР ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ РНБО України» (<https://t.me/CenterCounteringDisinformation>), Сторінка Центру <https://cpd.gov.ua/>, Facebook – <https://www.facebook.com/protydiyadezinformatsiyi.cpd>, Instagram – <https://instagram.com/cpd.gov.ua>, WhatsApp – <https://whatsapp.com/channel/0029VaCqXJi6GcG76h14ye3E>, Viber-канал StopRussiaChannel | MRIYA (<https://invite.viber.com/?g2=AQAFPrumO3ReWU%2FZftS%2B2lpUWhK4Jg8bPjgXDZPv0lSu2Ce%2BB6lHWon36pE9wV2N>).

Міжнародне співробітництво.

Опір російській агресії часто потребує міжнародного співробітництва. Країни повинні об'єднати свої зусилля, щоб стримувати агресора та захищати свої інтереси. Міжнародні організації, такі як ООН і НАТО, відіграють важливу роль у координації дій та забезпеченні миру та стабільності. Прикладом є «Формула миру» (<https://suspilne.media/604699-zelenskij-ukrainska-formula-miru-stae-globalnou/>).

Висновок. Всебічне вивчення проблеми формування політичної нації в умовах спротиву російської агресії, у відповідний історичний період, дозволить глибше дослідити розвиток незалежної демократичної держави та підґрунтя для кардинальних інституційних перетворень.

У формуванні політичної нації в умовах військової російської агресії вирішальну роль відіграють єдність, діалог та взаєморозуміння між громадянами, їх підтримка демократичних принципів і активна участь у політичному процесі. Тільки таким чином можна зміцнити суверенітет країни, сформувати нову українську політичну націю та забезпечити її сталість в умовах сучасних викликів.

Культура пам'яті про жертв Голокосту в українських музеях

Фесенко Галина, м. Харків, Україна

Пам'ять про Голокост для європейської історії є визначальною, «універсалізація Голокосту» встановила Шоа як історичну точку відліку, легітимізуючи глобальний моральний імператив дотримання прав людини [4, с. 64]. «Робота з пам'яттю» про Голокост, з одного боку, утворює глобалізований простір для етичного осмислення подій, а з іншого, відбувається на локальному рівні. У дослідженнях щодо культури пам'яті розрізняють країни, суспільства яких мають «історичну пам'ять» про подію (серед них й Україна), і ті (не залучені), які мають «детериторіальну пам'ять». Водночас окреслюється й загальне розуміння, що «робота з пам'яттю» про Голокост має бути не лише справою єврейської громади, а бути інтегрованою у загальне бачення історії України.

Пам'ять про трагедію представлена по-різному, залежно від культури країни та окремих суспільств, доволі часто місця пам'яті демонструють лише частину історії. Для роботи з пам'яттю про Голокост широко використовується музейний простір. Меморіальні музеї зберігають та демонструють автентичні предмети, які розповідають про трагедію, часто вони є промовистішими за слова. Музеї як зберігачі, хранителі та транслятори культурної спадщини, належать до інституцій, які сприяють формуванню культурно-історичного простору спільної ідентичності [5, с. 184]. Музеєзнавці беруть до уваги, що пам'ять та історія тісно пов'язані, проте вони різняться. Історичні знання – це передусім інформація, факти, і музеї мають беззаперечно слідувати історії. Натомість пам'ять зберігається та відтворюється на рівні самоідентифікації, створенні спільного знання. Пам'ять про Голокост має об'єднувати людей навколо ідеї про «Ніколи знову», і щоби пам'ять була також «терапевтичною», вона має торкатися також і «болісних точок» для суспільства.

Меморіальні музеї Голокосту стають важливими місцями про універсальний «біль пам'ятання». До тепер проекти з меморіалізації українського Голокосту найчастіше ініціювалися єврейськими громадами та міжнародними організаціями. В Україні немає державного музею Голокосту, усі важливі заходи, такі як церемонії вшанування Праведників народів світу, відбуваються у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Водночас існує декілька недержавних музеїв, заснованих єврейськими громадами (у Вінниці, Дніпрі, Одесі, Харкові та ін.). Перший в Україні музей Голокосту (створено у Харкові у 1997) фокусувався на архівних документах, що збиралися членами громадської організації «Харківський обласний комітет «Дробицький Яр» [3]. Одеський музей Голокосту створювався (2009 р.) на основі речей та документів, зібраних членами обласної Асоціації євреїв-колишніх в'язнів гетто та нацистських концентраційних таборів. Музейна колекція поповнювалася також за рахунок подарованих музею приватних фотографій та речей, які належали жертвам Голокосту. У Вінницькому музеї пам'яті жертв Голокосту – понад п'ятсот експонатів зібрано волонтерами та передано колишніми в'язнями гетто та таборів, Праведниками народів світу, письменниками, художниками різних країн [2]. Найбільший за площею та найзмістовніший за контентом є музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» у Дніпрі (відкрито у 2012), що поміщає Голокост у ширший простір єврейської та української історії. Постійна експозиція починається з розповіді про юдаїзм та духовний світ євреїв, далі – про важливі події історії євреїв України XVII–XX ст. Найбільший розділ експозиції присвячено Другій світовій війні і Голокосту та починається з розповіді про расистську теорію, нацизм, про антисемітську пропаганду в Німеччині та окупованій нацистами Європі. Далі експозиція розповідає про події на українських землях після початку німецько-радянської війни у червні 1941. Куратори експозиції показують важливі події: евакуація, депортація, гетто, концтабори і «центри знищення», колабораціонізм, Опір нацизму і подвиг Праведників народів світу. Крім дослідження історії Голокосту, музей присвячує третью частину експозиції історії інших геноцидів [1].

Дискурс про Голокост є глобалізованим, але пам'ять конкретних жертв функціонує глокально, з урахуванням певного локального контексту травматичної події. Для музеїв важливим є не лише «що пам'ятати», але й «як пам'ятати». Йдеться, зокрема, про способи демонстрації шокуючих фактів. Особливістю музеїв Голокосту, на додаток до раціонального пізнання, є їх націленість на чуттєву роботу з минулим, заклик до обміну досвідом та емоціями, своєрідне запрошення до ідентифікації. Музеї пропонують, як раціональне пізнання Голокосту через структурування історичного наративу, так і емоційне, через механізми емпатії, співпереживання до страждань інших. Музеї, як емоційно заряджені

місця, впливають на відвідувачів і в тілесному, і психічному аспектах. Музейні експозиції, маючи на меті протидіяти глухоті до страждань інших, часто естетично провокують відвідувача на ідентифікацію з колективним суб'єктом історії, поєднуючи тіло глядача та тіла жертв. Такі соціальні технології пам'яті в просторі музею пов'язані з терапевтично модельованою травмою, «нанесення» якої виправдовується у світлі суспільно визнаних цінностей. Музей розглядає різноманітних відвідувачів як колективного суб'єкта соціально-травматичної історії, а потім надає їм спосіб подолати травму, критично опрацювати її зміст, впливаючи, таким чином, на громадянську свідомість.

Водночас в музеєзнавстві розгорнуті дискусії про експозиційні прийоми в демонстрації шокуючих фактів, їх адаптації до різних аудиторій відвідувачів. Коли перед музейниками стоїть завдання – навчати молоде покоління і пояснювати жахи Голокосту, важливим стає те, які артефакти вони представляють, та те, як їх сприймають відвідувачі. Якщо експонати жахають відвідувачів, то чи дозволить це їм осмислити у повній мірі факти, що представлені в експозиції. І навіть якщо вони зможуть сприйняти музейну інформацію, існує небезпека того, що у підсумку у них залишаться лише відчуття жаху, а не сприйняття головних уроків Голокосту, уроків історії. Відвідувачам меморіалу і Музею Аушвіц-Біркенау, колишньому німецькому нацистському концентраційному таборі винищення, демонструються людські останки (волосся, яке готувалося для промислової переробки), особисті речі, що належали жертвам нацизму (купи окулярів, зубних протезів, взуття, валіз та ін.). Оглядаючи ці експонати, відвідувачі «забирають із собою враження», пов'язані зі смертю мільйонів жертв. З іншого боку, музеї не можуть (і не повинні) цензурувати представлені відвідувачам матеріали. Якщо музей не подасть правдиву інформацію про Голокост, або видаляє інформацію про частину історичного періоду, він ризикує провести ревізію історії [6, с. 59].

Втім «заподіяння» терапевтично модельованої травми через знайомство з досвідом Голокосту виправдовується далеко не в будь-якому соціально-політичному та культурному контекстах. Обговорюється теза, що фотографії жорстокості Голокосту досягли межі своєї корисності не лише для публічної демонстрації, але й навіть як документальне свідчення. З іншого боку, якщо куратори музейних експозицій вирішать виключити зображення злочинів і зосередитися на окремих жертвах, їм доведеться знайти інші способи врівноважити це, інакше вони ризикують виявитися нездатними достатньо пояснити масові злочини [11, р. 61]. Тоді музеям потрібно виробити підходи до (не)експонування фотографій жорстокості (страт або людських останків,) фотокадрів, зроблених злочинцями, які принижують жертв або зображують переслідуваних у стереотипній, антисемітській чи расистській формі, зображень сексуального насильства та/або (майже) оголених жертв, особливо жінок. Ліліана Радоніч, керівниця міжнародного дослідницького проекту «Глобалізовані меморіальні музеї: експонування звірств в епоху претензій на моральні універсалиї» [8] наголошує на необхідності класифікації експонованих зображень: зроблених злочинцями, визволителями, жертвами (тих, хто вижив) тощо.

Зображення в меморіальних музеях можуть мати емоційне, символічне навантаження, часто фотографії використовуються як елементи дизайну експозиції: як фонові фотошпалери (при вході в експозицію або як стіна-перегородка) з приголомшуваними зображеннями звірств. Наприклад, при вході до Одеського музею Голокосту відвідувачі стикаються з візуальним зображенням насильства – відомою фотографією «Виснажені в'язні, майже мертві від голоду, позують у концентраційному таборі в Ебензее, Австрія, 7 травня 1945 року», збільшеної до розмірів стіни (фотошпалера). У Дніпровському музеї «Пам'ять єврейського народу та

Голокост в Україні» є окрема фотостіна з колажем із збільшених фотографій, на яких зображені жертви нацистських концтаборів. Прикметно, що подібні візуальні інструменти не використовуються в Харківському музеї Голокосту, тут усі фотографічні зображення звірств демонструються в натуральних розмірах або не набагато збільшеними.

Якщо музеї демонструють фотографічні зображення, зроблені злочинцями, принизливі фотографії жертв чи зображення сексуального насильства, що є складовою практик «педагогіки жаху», то експерти рекомендують контекстуалізувати ці фотографії таким чином, щоб привернути увагу до їх проблемного характеру. Втім часто такі фотографії використовуються як «канонізовані символи», без зазначення їхнього походження та адекватного текстового коментаря. В постійній експозиції Харківського музею Голокосту є розширена фотографія чотирьох єврейських жінок у нижній білизні, яких змушують позувати перед фотокамерою, та дівчини, яка ховається від камери за однією з них; на фото зафіксовано момент за кілька хвилин до їх страти в Лієпаї (Латвія) в грудні 1941 р. Жертви зафіксовані у своїй смертоносній (майже) оголеності перед своїми мучителями. На другому плані фотографії у погляд злочинця включено інших євреїв, які роздягаються під дулом пістолета. Це фото є візуальним символом «Голокосту від куль» та використовується багатьма меморіальними музеями. У дослідженнях Валері Ебер [9] таке фото розцінюється як фіксація однієї з форм насильства; ті, кому вдалося вижити, згадують клацання фотокамер як елемент тортур. Тому музейна демонстрація таких фотографічних зображень, серед «простого» показу фотографій жорстокості, додає візуального насильства в експозицію. Через це важливо, щоб фото-доказ мав текстове пояснення, і тоді такий експонат можна краще використати для педагогічних цілей, для опрацювання етичної проблематики на прикладі відповідної інтерпретації.

В експозиції музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», в секції «Антиєврейські погроми 1941» демонструються копії фото Львівських погромів липня 1941, зроблені німецькими солдатами, відвідувачам пропонується контекстуалізація цих фото (на сайті музею розміщено окремий он-лайн урок з детальними коментарями). Прикметно, що у 2023 р. у цьому музеї була тимчасова виставка ізраїльського музею Яд Вашем «Шоа: як це було можливо для людини?», де для візуалізації антиєврейського погрому у Львові використано фото закривавленої жінки, за якою біжить підліток з палкою [с. 16]. Під фотографією є текстовий підпис: «Українці знуцаються з єврейської жінки. Львів, Україна, липень 1941 року». Це фото ілюструє причетність місцевого населення до антиєврейських погромів. Той факт, що багато дітей брали участь в антиєврейському насильстві, може свідчити про те, що діти, ймовірно, копіювали поведінку дорослих. І те, що дорослі не забороняли дітям брати участь в антиєврейських насильницьких акціях, може свідчити про те, що насильство було безпрецедентним. Але чи можуть глядачі виставки ідентифікувати дитину як етнічного українця? Канадський історик Джон-Пол Хімка визначив три групи учасників львівського погрому: німців, українських націоналістів і «міський натовп». У 1939 р. у Львові проживали: поляки (157 490 із 312 231 тис. всього населення, тобто понад 50%), євреї (99 595 або 32%) та українці (49 747 або 16%) [10, р. 210]. Можна припустити, що згадане фото, представлене на виставці ізраїльського музею Яд Вашем супроводжується невідповідним зображенню текстом.

Новою тенденцією в оформленні постійних експозицій в меморіальних музеях Голокосту є зміщення наративних та естетичних акцентів від злочинів до долі числених жертв. Відповідні естетичні «стандарты» для наслідування універсальної моральної орієнтації, що фокусується на окремій жертві, запропоновані Меморіальним музеєм

Голокосту США та ізраельським музеєм Яд Вашем. Індивідуалізуючий підхід, зосереджений на окремій жертві, застосовується кураторами музейних експозицій у різний спосіб. В експозицію можуть бути включені фотографії, як з іменами жертв, так і без, далі важливо, як фото експонуються, чи розповідається історія жертви. В Харківському музеї Голокосту приватні фотографії жертв розміщені на окремій стіні із назвою «Євреї Харкова, які загинули в катастрофі», усі фотографії демонструються у натуральну величини та підписані іменами жертв. Окрема секція цієї «Стіни плачу» присвячена дітям, загиблим у Дробицькому яру. Екскурсоводи, серед довоєнних фотопортретів дітей, звертають увагу відвідувачів на одну (Інни Бекман), щоб розповісти нетипову історію жертви. Дівчинка народилася у Харкові в 1927 р., її батько Еміль, німець, помер, коли вона була ще маленькою. Мама Рахіль вдруге взяла шлюб, і сім'я виїхала до Середньої Азії. За рік до початку війни помирає мати, і вітчим відправляє 13-річну дівчинку до Харкова до тітки-німкені, сестри її батька. Коли під час німецької окупації харківських євреїв було відправлено в гето, Інна залишалася зі своєю тіткою, і її ніхто не чіпав. Але тітка, як законслухняна німкеня, вирішила відвести дівчинку до комендатури та повідомити, що її мати єврейка. Інну забрали в гето, а потім вона разом із тисячами інших загинула у Дробицькому Яру. Довоєнне фото загиблої дівчинки, подаруване музею, зберігалось в сімейному фотоальбомі її подруги дитинства Ірини Васильєвої.

Тенденція до індивідуалізації жертв в музейних експозиціях виявляється й у застосуванні такого прийому, коли до приватної фотографії додаються біографічні об'єкти та розповідаються історії, які є нетиповими для анонімних жертв. У такий спосіб куратор дає голос жертві, щоб розповісти її історію. В експозиції Одеського музею Голокосту є незвичайний експонат – жіноче волосся, біля нього фото двох дівчат з текстом-поясненням. Під час депортації зі слобідського гетто до Березівки на очах у дівчат німецькі колоністи розстріляли їхню матір. Дівчатам вдалося втекти, Раїса (Зайдвейс), щоб уникнути смерті і врятувати сестру, відрізала косу, щоб не виділятися серед сільських хлопців Доманівки. Все життя жінки зберігали це волосся як сімейну реліквію, як символ життя, а потім передали в дар музею.

Музеезація пам'яті про жертв Голокосту потребує подальших дискусій щодо використання візуальних інструментів. Зокрема, фотографічні зображення містять експозиційний потенціал як «відбиток реальності», як емоційний об'єкт, а також інструмент музейної педагогіки. Фотографія може «говорити сама за себе» лише тоді, коли музейна експозиція висвітлює її максимально чітко, із зазначенням обставин її походження та використання, історії її відтворення, поширення тощо. Дискусійним залишається питання щодо прийнятності ступеня культурної травми відвідувачів музеїв, як експозиційні прийоми «педагогіки жаху» мають урівноважуватися контекстуалізацією музейних об'єктів як історичних джерел, зокрема, за рахунок демонстрації приватних світлин індивідуалізованих жертв. Включення в музейні експозиції приватних світлин дозволяє формувати нове уявлення про насильство.

Література:

1. Голокост. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». URL: <https://jmh.org.uk/halls/104-drugij-zal-golokost>.
2. Дядюк К. Знищення, порятунок і спротив: у Вінниці відкрили оновлений музей Голокосту. *Вежа*: Вінницький інформаційний портал. 16.12.2020. URL: <https://vezha.ua/znyshhennya-poryatunok-i-sprotyv-u-vinnytsi-vidkryly-onovlenyj-muzej-golokostu-fotoreportazh/>.

3. Перший в Україні харківський Музей Голокосту зберігає правду історії. Харківська обласна військова адміністрація. 25.09.2013. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/67669> .
4. Фесенко Г. Г. Память про Голокост: стратегії збереження у XXI ст. *Голокост в Україні (День пам'яті трагедії Бабиного Яру)*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2022 р., м. Київ. Київ–Львів, 2022. С. 64–65.
5. Фесенко Г. Роль музеїв у формуванні культурного простору України. Пространство літератури, искусства и образования – путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами: сб. науч. трудов: по материалам VI междунар. науч.-практ. конф. (16 декабря 2011 г., Харьков). Харьков, 2012. С. 184–189.
6. Шерман Л. Историческая память о Холокосте в артефактах для музейных выставок. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»*, Київ, 28-30 вересня 2012 р.: статті та повідомлення. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. С. 59–65.
7. Шоа-Голокост: як людина могла таке створити? URL: <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/ready2print/pdf/shoah-ukrainian.pdf>
8. ERC Globalized memorial museums. Exhibiting atrocities in the era of claims for moral universals. URL: <https://www.oeaw.ac.at/en/globalized-memorial-museums>.
9. Hébert V. (ed.) Framing the Holocaust: Photographs of a Mass Shooting in Latvia, 1941. Madison: University of Wisconsin Press, 2023.
10. Himka J.-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers*. 2011. №53 (2/4). P.209-243.
11. Radonić L. Displaying Violence in Memorial Museums – Reflections on the Use of Photographs. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*. 2023. № 34(1). P. 59–84.

Роль Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського у формування національно-патріотичної мистецької еліти України як важливого чинника українського націє- та державотворення

Фігурний Юрій, м. Київ, Україна

Під час неоголошеної російсько-української гібридної війни, особливо після 24 лютого 2022 р., коли розпочалося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, актуалізувалося питання згуртування українських громадян для захисту держави від агресивних дій загарбників. У консолідації українського суспільства, формуванні нової української політичної нації має вагомим значення національно-патріотичне виховання загалом і національно-патріотичне виховання мистецької еліти зокрема. Доленосні й жахливі екзистенційні виклики жорстокого протистояння української демократії російській автократії з одного боку є смертельним викликом для Української держави й українського громадянського суспільства, з іншого – сприяє глобальній проукраїнській консолідації та інтенсифікує євроінтеграційні й євроатлантичні процеси і прагнення українців стати невід'ємною складовою європейської цивілізації.

Враховуючи всі ці обставини, стало зрозумілим те, що для повної перемоги над російськими загарбниками недостатньо їх розгромити на полі бою. Треба цілковито здолати